
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Л. П. Маркітан (Київ)

Кінолітопис Великої Вітчизняної

«Пройдуть тяжкі часи війни... На руїнах, що зберігають терпкий запах гару й крові, ми почнемо будувати нові міста, села, розбивати квітучі сади, заливати асфальтом глибокі воронки від снарядів і авіабомб, викорчовувати з орної землі обвуглену, іржаву сталь німецьких танків, що згоріли...

Тоді витягнуть із сталевих незгоряємих сейфів рулони кіноплівки, сотні кілометрів стрічки — безцінного літопису великих наших днів, який ми зараз називаємо простим словом — кінохроніка.

І притихне занурений у темряву глядачевий зал, де будуть наші діти...

І, дивлячись на екран, згадає тоді схвильований і вдячний кіноглядач імена тих героїв — операторів, які крок у крок, день у день, рік у рік в ім'я Батьківщини і перемоги фіксували на плівку незабутні події наших днів», — так писала «Правда» влітку 1942 р.¹, коли фашистські орди рвалися до Сталінграда, а Україна і Білорусія стікали кров'ю.

Так, ще в перший, найтяжчий, етап бойових дій з'явилося поняття — кінофотолітопис Великої Вітчизняної війни. Десятки тисяч метрів кіно- і фотоплівки, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву кінофотофонодокументів України (ЦДАКФФД України) і Центрального державного архіву кінофотофонодокументів Росії (ЦДАКФФД Росії), — це документи безприкладного подвигу багатомільйонного радянського народу, свідчення небаченого в історії масового героїзму.

Збулося передбачення газети. Давно вже заліковано рани війни, відбудовано міста, відроджено села, але в пам'яті народній назавжди залишилися ті, хто для нас і прийдешніх поколінь часом ціною свого життя здобував перемогу, чий подвиг зафіксувала плівка.

Створення кінофотолітопису війни — акт великої мужності. Близько 250 кінооператорів, сотні фотокореспондентів працювали на фронтах, поділяючи з бійцями весь тягар війни. Багато хто з них віддав своє життя, знімаючи бойові дії на передньому краї, під вогнем ворога.

Тисячі окремих кінозйомок (так званий «літописний матеріал»), випуски «Союзкіножурналу», в яких брали участь і українські оператори, «Радянської України»², «За Радянську Україну», «Новини дня», десятки спеціальних випусків та документальних фільмів, окремі сюжети, що не увійшли в готову продукцію і не демонструвалися на екранах кінотеатрів, безліч фотографій — усе це й складає фонд кінофотолітопису Великої Вітчизняної. Найповніше, найоб'ємніше він представлений в Росії, в ЦДАКФФД. Тут зберігаються кіно- й фотоматеріали, зняті не лише на території СРСР, а й в країнах Східної Європи, у Німеччині, скрізь, де пройшов радянський солдат.

Хоча більшість документів кінофотолітопису розшифровано, але ще й сьогодні чимало таких, що потребують подальшого ретельного вивчення із залученням писемних та архівних джерел, особистих архівів фронтів операторів і фотокореспондентів, тобто всієї супутньої документації, тогочасної преси, мемуарної літератури. Цю роботу мають здійснити архівісти, дослідники, журналісти, майстри документального кіно, краєзнавці. І тоді зникне анонімність епосних військових часин, які заскречувалися через воєнний час.

Велику роботу по уточненню безцінної кінохроніки провели співробітники ЦДАКФФД України, видавши до 30-річчя визволення республіки «Кінолітопис» (Анотований каталог)³. Він містить перелік усіх документальних кінофільмів, кіножурналів та кіносюжетів, що зберігаються в архіві, а також окремих сюжетів з фондів ЦДАКФФД Росії. На жаль, кінохроніка Великої Вітчизняної війни представлена в Києві далеко не повно, обмежена головним чином роботами українських кіноустанов. Немає тут таких фундаментальних кінотворів, як «Розгром німців під Москвою», «Сталінградська битва», «Ленінград у боротьбі», стрічок про визволення Білорусії, Прибалтики, Молдови, країн Східної Європи, про розгром гітлерівців на території самої Німеччини.

ЦДАКФФД України постійно поповнюється за рахунок фільмів, які створюються кіно- і теледокументалістами на основі осмислення подій минулої війни, скрупульозного вивчення архівної кінохроніки і широкого її використання. Яскравим прикладом цього може бути двадцятисерійна телевізійна кінопопея «Велика Вітчизняна», яка широко демонструвалася на Заході під назвою «Невідома війна». Ця стрічка стала науково-історичним дослідженням на екрані. Саме про цей телефільм уславлений радянський воєначальник генерал армії, двічі Герой Радянського Союзу П. І. Батов писав: «Чимало я бачив документальних стрічок про війну — від перших випусків воєнної хроніки, які ще ніби не остигли від жару боїв, що гриміли..., до повнометражних творів останнього часу, де війна досліджується з вершин історичної мудрості.

Та не було ще в історії кіно нічого, подібного до двадцятигодинної програми фільмів «Велика Вітчизняна», ...не було такого масштабного, такого всеохоплюючого, спільного за задумом і звершенням документально-публіцистичного свідoctва народної, священної війни проти гітлерівської чуми, яка загрожувала всьому світові»⁴.

Чимало фільмів створено українськими документалістами у повоєнні роки із залученням фронтової кіно- і фотохроніки. Серед них кінострічки «Невідомому солдату», «Битва під Корсунем», «І згадав партизан», фільми-портрети «Згадуючи Черняхівського», «Йі завжди двадцять» (про Героя Радянського Союзу юну кіноактрису М. (Гулю) Корольову), «Безсмертна мить» (про політрука О. Єременка)⁵ та інші.

Для створення кіно- і телефільмів воєнної тематики широко залучаються й документальні фотографії. Ретельно підібрані та органічно поєднані з хронікальними кінокадрами, вони допомагають повніше відтворити події тих років.

Зупинимось докладніше на змісті самих документів.

22 червня 1941 р., коли на екранах країни ще демонструвався останній кіножурнал мирного часу, в Центральній студії кінохроніки (Москва) вже готувався до випуску перший кіножурнал Великої Вітчизняної війни. Він вийшов на екрани через день — 24 червня⁶. У ньому ще немає матеріалів з фронту, ще тільки готувалися до виїзду перші кінооператори, але весь журнал присвячений війні — мітинг на заводі «Серп і молот», виступи робітників. У наступних випусках показано перебудову країни на військовий лад, і лише в липні — серпні з'явилися перші фронтові репортажі. Бойові дії, штаб Південно-Західного фронту на чолі з генерал-полковником М. П. Кирпоносом, відступ військ, зруйновані промислові об'єкти, будинки, залізничні станції, палаючі села, евакуація мирного населення. На півці відбито тяжке київське літо 41-го, героїчна оборона міста⁷.

Одесі, що мужньо билася з ворогом, присвячено ряд кіножурналів і кіносюжетів⁸. Тут — вулиці й майдани, вкриті барикадами, протитанковими «їжаками», окопами та щілинами. Робітники заводу ім. Січневого повстання будують бронепоезд, представники командування одержують бронемашини. Виготовляється і ремонтується військова техніка. Зенітники ведуть бій з ворожими літаками. Плівка донесла до нас і кінопортрети героїв оборони міста — простих трудівників, бійців і ко-

мандирів Червоної армії. Серед останніх — генерал В. Ф. Воробйов (95-а стрілецька дивізія), полковник Я. І. Осипов (1-й полк морської піхоти), майор М. В. Богданов (265-й стрілецький полк), майор Л. Л. Шестаков (69-й авіаційний полк), льотчик-винищувач П. В. Полоз та інші.

1942 р. На всіх фронтах Червона армія веде важкі оборонні бої. В ті дні (18 лютого) на екрани країни виходить перший повнометражний документальний військовий фільм «Розгром німців під Москвою»⁹. В нього увійшли найкращі кадри з 9-ти номерів спецвипуску «На захист рідної Москви», зняті під час оборони міста. Ця кінострічка — свідчення першого відчутного удару по фашистській армії, що розвіяв міф про її непереможність. Цікаво відзначити, що у дні нашого наступу з екранів гітлерівської Німеччини зникли репортажі зі Східного фронту, а в пресі з'явилося повідомлення міністерства пропаганди про те, що в Росії, особливо під Москвою, стоять занадто сильні морози, які заважають роботі кінознімальної техніки.

Проте мороз не завадив нашим кінооператорам показати втечу гітлерівців під Москвою. Авторський колектив цієї стрічки удостоєний Державної премії, а американська Академія кіномистецтв присудила їй першу премію, як кращому документальному фільму 1942 р.¹⁰

Серед військової кінодокументалістики слід згадати і «День війни»¹¹. 160 кінооператорів, які знімали на фронтах і в тилу, розповідають про один, 356-й день Великої Вітчизняної, а саме — 13 червня 1942 р. На півці — бойові дії на Північно-Західному, Західному, Південному, Ленінградському, Калінінському фронтах, робота в тилу — на Уралі, у Середній Азії, Закавказзі. Фільм містить кінопортрети героїв фронту й тилу, зокрема майбутнього маршала А. А. Говорова, ушавлених льотчиків М. М. Громова, В. К. Коккінакі, авіаконструктора С. В. Ільюшина, знатного гірника О. І. Семиволоса та ін.

Про безприкладну мужність радянських людей, виявлену під час 250-денної оборони Севастополя, розповідають серія кіножурналів і кіносюжетів та документальний фільм «Чорноморці»¹². Згодом про враження, яке справляла ця стрічка на глядачів, фронтний оператор В. Мікоша писав: «...Перед моїми очима постав маленький кінозал на студії Чарлі Чапліна, де ми, радянські кінооператори, показували йому фільм про оборону Севастополя — «Чорноморці». Коли погаснув екран, Чаплін повернувся до нас, маючи щось сказати. Проте так нічого і не сказав. В його очах були сльози, і, ховаючи їх від нас, він нахилив голову в складені долоні. Потім підвів голову і промовив: «Я такий приголомшений! Пробачте, я не можу говорити»¹³.

Документальний кінофільм «Радянський народ у боях за Батьківщину (за рідний Донбас)»¹⁴ змальовує напружену роботу донецьких робітників, які виготовляли й ремонтували бойову техніку, зброю, видобували вугілля у важких умовах стрімкого наближення фронту.

У кінофотолітопису Великої Вітчизняної важливе місце посідають документальні матеріали про Сталінградську битву. Кінозйомки, проведені 15-ма операторами за 6 місяців (з червня 1942 по лютий 1943 рр.), відтворюють всеохоплюючу панораму подій. У лютому 43-го на екрани вийшов спецвипуск «Союзкіножурналу», присвячений ліквідуванню Сталінградського угруповання фашистських військ, а в березні того ж року — повнометражний документальний фільм «Сталінград»¹⁵. Ця кінострічка — унікальний документ, що дає змогу простежити увесь перебіг битви, що поклала початок докорінному зламу в ході війни. Кінозйомки, зроблені в умовах жорстокої, смертельної сутички з ворогом, вражають своєю об'єктивністю і достовірністю. Авторів фільму було нагороджено Державною премією СРСР¹⁶.

Справжнім шедевром не лише української, а й світової кінодокументалістики є стрічки О. П. Довженка «Битва за нашу Радянську Україну» (1948 р.)¹⁷ і «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель»

(1945 р.)¹⁸. Багатогранні за охопленням подій, ці фільми є безцінним матеріалом як для істориків, так і для фахівців з культурної спадщини минулого. Довженко якнайширше використав зйомки 24-ох кінооператорів, багатьох фотокореспондентів, зроблені на території України від початку війни. Ці матеріали були розкидані у вигляді кіносюжетів по різних кіножурналах, спецвипусках і т. ін. Митець зібрав їх до купи, переосмислив, підвів до висот історичного узагальнення, вибудував в єдину струнку картину найбільшої трагедії і найвеличнішого подвигу українського народу.

Перші найважчі місяці війни. Тяжкі кровопролитні бої, відступ на всіх фронтах. Червона армія намагається зацепитися за кожний зручний рубіж, аби зупинити ворога. Та вдається це далеко не всюди і не завжди.

Чи не найпершим використовує Довженко трофейну німецьку кінохроніку, зняту в мажорних, майже урочистих тонах. З відомих причин, не акцентуючи на ній особливу увагу, він, так би мовити, підтекстом говорить глядачам, що перший етап війни іноді дійсно обертався для гітлерівців парадним маршем.

Яскраво змальовані й події, що розгорталися по той бік фронту. Це передусім рух народних месників на території України: партизанські будні, партизанський побут, а головне — партизанська війна, що зростила таких видатних її ватажків, як С. А. Ковпак, С. В. Руднев, О. М. Сабуров та інші. Всі вони неодноразово представлені у цих фільмах.

Окремий епізод — перехід до партизанів словацької військової частини, яка не бажала воювати за гітлерівський рейх. Нею командував капітан Ян Налепка, який загинув 17 листопада 1943 р. в бою за м. Овруч і був посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Не обминув Довженко і самовіддану роботу радянського народу в тилу, що була невід'ємною складовою частиною перемоги над фашизмом. В епізодах його документальних фільмів ми зустрічаємо відомих тоді всій країні О. Г. Стаханова, М. В. Гнатенко, М. С. Демченко, які під час війни працювали на казахській землі. Чи була то данина Довженка гучному пропагандистському галасу навколо тих імен у передвоєнні роки? Можливо. А можливо, у нього просто не знайшлося під руками рівноцінних, з тодішньої точки зору, кіноматеріалів. А ось виробничі портрети видатних українських вчених Є. О. Патона, О. О. Богомольця, В. П. Філатова — це вже не випадково, бо вони, кожний у своїй царині, дійсно зробили великий внесок у загальнонародну справу розгрому ворога.

Свою розповідь про визвольний похід Червоної армії по Україні митець починає з Курської битви. І це закономірно, бо ця історична битва, по-перше, була переломною у перебігу Великої Вітчизняної війни і, по-друге, вона відбувалася поблизу географічних кордонів України.

Ми говоримо про фільми, як про збірники документів, не торкаючись їх мистецької сторони. Така вже практика склалася у той час. Усе, що привозили кінооператори з фронтів, з тих чи інших причин йшло або в різні форми кінохронікальної продукції, або знищувалося. Тому кінопродукція, що залишалася, є єдиним масивом кінодокументів, які зберігаються і сьогодні. Решта — втрачена безповоротно.

Довженко обрав найвиразніші, найпереконливіші кадри визволення українських міст і сіл, битви за Дніпро, Київ, фрагменти з Корсунь-Шевченківської операції. Особливою темою показано митцем страшенні злочини фашистських загарбників на українській землі. Це свідчення людей, які перебували на окупованій території, і кадри розривання загальних могил з розстріляними й закатованими мирними жителями, серед них — ще не бачена в історії людства могила прийаймні ста тисяч жертв — Бабин яр у Києві.

Не можна не відзначити, що у фільмах Довженка звучить хвилюючий, пристрасний дикторський текст, написаний автором, емоційна музика А. Я. Штогаренка та Д. Л. Клебанова, синхронний запис очевидців — і все це сприяє глибокому, цілеспрямованому сприйманню нінокартин.

1944 р. вийшли кінострічки «Київ»¹⁹, «Битва за Севастополь» (про Кримську наступальну операцію, проведenu спільними зусиллями військ 4-го Українського фронту, Окремої Приморської армії, Чорноморського флоту та Азовською військовою флотилією)²⁰, «Львів радянський» (про визволення міста)²¹, «Похорон генерала армії М. Ф. Ватутіна»²², «Дніпробуд» (про початок відбудовчих робіт на ГЕС)²³ тощо.

Маємо у фондах ЦДАКФФД України і кінофотозйомки про бойові дії Червоної армії на території Східної Європи, зокрема Польщі, Словаччини, Румунії²⁴.

Рамки часописної статті не дозволяють окремо зупинитися на кожному кінодокументі воєнної доби. Але не можна обминути увагою таку кінострічку, як «Суд народів»²⁵, що зберігається в українському архіві. Нюрнберзький процес був своєрідним підсумком Великої Вітчизняної і другої світової війн. Це був вирок волелюбних народів світу такому потворному, страхітливому явищу ХХ ст., як німецький фашизм.

У системі доказів, висунутих обвинуваченням, важливу роль відіграли кінофотодокументи. Коли в залі, де відбувався процес, гасло світло і спалахував екран, присутні здригалися, підсудні відвертали очі. Бо одна справа читати про гори трупів, інша — бачити їх своїми очима. Одна справа читати про виснажених в'язнів концтаборів, інша — бачити живі скелети... І, може бути, саме тут, у Нюрнберзькому Палаці правосуддя кіно- і фотокадри вперше одержали статус справжніх історичних документів.

Іх називають зараз зримим образом своєї доби. Вони стоять на грані наукового дослідження, на грані логічного і емоційного начал. Це цілком нове явище у джерельній базі історичної науки — літопис, написаний світлом і тінню.

¹ Правда.— 1942.— 11 лип.

² У ЦДАКФФД України зберігається 80 номерів кіножурналів Радянської України воєнних років.

³ Кинолетопись. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг. Аннотированный каталог документальных фильмов, киножурналов и киносюжетов.— К., 1975.

⁴ Искусство кино.— 1979.— № 6.— С. 3.

⁵ ЦДАКФФД України, одиниця збереження (далі — од. зб.) 2430, 4199, 3535, 4187, 3904, 4971.

⁶ Страницы живой истории.— М., 1961.— С. 113.

⁷ ЦДАКФФД України, од. зб. 2075, 2188, 4550, 2185.

⁸ Там же, од. зб. 2071, 2073, 2076, 2188.

⁹ Страницы живой истории.— С. 115.

¹⁰ Там же.— С. 118.

¹¹ ЦДАКФФД України, од. зб. 2195.

¹² Там же, од. зб. 212, 2182; ЦДАКФД Росії, од. зб. 0—4680, 0—4719, 0—5030, 0—5956, 0—5992, 0—5993, 0—6073, 0—10767.

¹³ Искусство кино.— 1979.— № 6.— С. 21.

¹⁴ ЦДАКФФД України, од. зб. 1677.

¹⁵ Страницы живой истории.— С. 120.

¹⁶ Там же.— С. 121.

¹⁷ ЦДАКФФД України, од. зб. 592, 3944.

¹⁸ Там же, од. зб. 1536, 3635.

¹⁹ Там же, од. зб. 537.

²⁰ Там же, од. зб. 1434.

²¹ Там же, од. зб. 521.

²² Там же, од. зб. 555.

²³ Там же, од. зб. 562.

²⁴ Там же, од. зб. 1775, 2223, 3504, 543, 4549.

²⁵ Там же, од. зб. 2048.